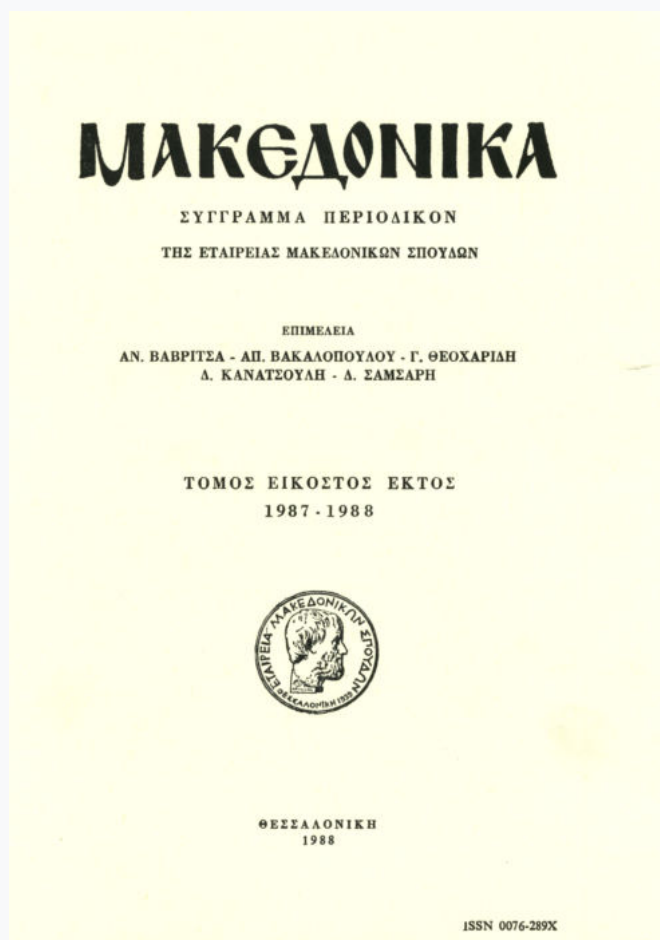

Μακεδονικά

Τόμ. 26 (1987)

Αφιερώνεται εις την μνήμην Χρίστου Ευαγγ. Λαμπρινού, Αθανασίου Ιω. Κωνσταντινίδου

Θεοχάρη Παζαρά, Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.1089](https://doi.org/10.12681/makedonika.1089)

Copyright © 2015, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1987). Θεοχάρη Παζαρά, Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη. *Μακεδονικά*, 26, 377-387. <https://doi.org/10.12681/makedonika.1089>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Νέες αναθεωρημένες εκδόσεις του Ι.Μ.Χ.Α. παλιότερων 'Οδηγών Μνημείων της Θεσσαλονίκης.

I

Θεοχάρη Παζαρά, 'Η Ροτόντα του 'Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Θεσσαλονίκη 1985. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-11. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἀσπρόμαυροι 1-39. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἐγχρωμοί I-VIII. ('Οδηγοὶ ΙΜΧΑ, ἀριθμ. 5. 'Επόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς Ι.Μ.Χ.Α. 135). 'Ο 'Οδηγὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοση τοῦ ἴδιου 'Οδηγοῦ τοῦ ἔτους 1974. (Θεοχάρη Παζαρά, 'Η Ροτόντα τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη 1974. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-8. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἀσπρόμαυροι 1-39. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἐγχρωμοί I-VIII. 'Οδηγοὶ Μνημείων τῆς Μακεδονίας, ἀριθ. 5. 'Εποπτεία καθηγητοῦ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη. 'Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. 'Αριθμὸς ἐκδόσεως 135).

"Ας ριζοῦμε πρῶτα μιὰ ματιὰ στὰ περιεχόμενα τοῦ νέου 'Οδηγοῦ, γιὰ νὰ δοῦμε κατόπιν τίς βελτιώσεις ποὺ ἐμφανίζει σὲ σύγκριση μὲ τὸν παλιὸ 'Οδηγό, ἀφοῦ εἶναι ἀναθεωρημένη ἐκδοση καὶ ὄχι ἀπλῆ ἀνατύπωση ἐκείνου:

Στὶς σελ. 9-14 περιγράφεται (μὲ τρία σχεδιαγράμματα) ἡ Τοπογραφία τῆς Ροτόντας, ἡ θέση τῆς δηλαδὴ μέσα στὸ Γαλεριανὸ συγκρότημα καὶ ἡ ὀργανικὴ τῆς σχέση μὲ τὰ ἄλλα οἰκοδομήματα τοῦ συγκροτήματος (Καμάρα-Ίπὸδρομο-'Ανάκτορα καὶ 'Οκτάγωνο).

Στὶς σελ. 13-14 δίνεται ἡ Ἱστορία τοῦ μνημείου, πότε κτίστηκε δηλαδὴ, τί κτήριο εἶναι καὶ ποιὲς μετατροπὲς ἔπαθε στὴ μέχρι σήμερα ἱστορία του.

Στὶς σελ. 19-20 γίνεται λόγος γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ μνημείου, ἄλλοτε καὶ τώρα.

Στὶς σελ. 21-32 ἐξετάζεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου, ἦτοι: α) Τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 23 καὶ σ. 24), β) 'Ο παλαιοχριστιανικὸς ναὸς μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 27 καὶ σ. 28), καὶ γ) 'Η σημερινὴ μορφή τοῦ μνημείου πάλι μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 30 καὶ σ. 31).

Στὶς σελ. 33-49 ἐξετάζεται ὁ διάκοσμος τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ἦτοι: α) 'Η ὀρθομαρμάρωση (σ. 33-34), β) Τὰ ψηφιδωτὰ (σ. 34-47), καὶ γ) 'Η τοιχογραφία τῆς 'Αναλήψεως.

Στὶς σελ. 50-54 μελετᾶται ὁ Ἀμβωνας μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 51 καὶ σ. 53).

'Επεὶ Βιβλιογραφία (σ. 55-59), Εὐρετήριο τῶν ἑνδεκα σχεδιαγραμμάτων ἐντὸς κειμένου (σ. 60), Λεξιάντες τῶν τριάντα ἑννέα ἀσπρόμαυρων πινάκων ἐκτὸς κειμένου σὲ κατάλογο (σ. 61-62) καὶ στὸ τέλος παρατίθενται 39 ἀσπρόμαυροι πίνακες καὶ I-VIII ἐγχρωμοί.

Οἱ βελτιώσεις ποὺ παρουσιάζει ὁ Νέος 'Οδηγὸς εἶναι τῶν ἐξῆς εἰδῶν:

1) Προσθήκες νέων γνώμων καὶ ἐρμηνειῶν ἀπὸ νέα εὐρήματα καὶ ἀπὸ νέα

μετά τὸ 1974 τοῦ Παλαιοῦ Ὁδηγοῦ βιβλιογραφία, ὅπως π.χ. στή σελ. 14 ὁ κλωνισμὸς τῆς θεωρίας τοῦ E. Dygge περὶ λειτουργικοῦ ἄξονος ἀνάμεσα στὰ Ἀνάκτορα καὶ τὸ Τόξο (τοῦ Γαλερίου) ὕστερα ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικά εὐρήματα τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη, στή σελ. 15 οἱ ἐπικρατέστερες σήμερα ἐκδοχές, ὅτι ἡ Ροτόντα κτίστηκε ὡς λατρευτικὸ εἰδωλολατρικὸ κτήριο καὶ λειτούργησε ἀργότερα ὡς χριστιανικὸ Μαρτύριο στὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου, στή σελ. 17 πληροφορίες γιὰ τὴν πρώτη συντήρηση τῶν μωσαϊκῶν τοῦ τρούλου τὸ 1952-1953, γιὰ τὴν περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου τὸ 1974, γιὰ τὶς ζημιὲς σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1978 καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάστασή τους, στή σελ. 32 πληροφορίες γιὰ τὰ τουρκικὰ κατὰλοιπα ποὺ ὑπάρχουν σήμερα στὸ μνημεῖο, στή σελ. 39 ἡ γνώμη τῆς Μαρίας Σωτηρίου γιὰ τὸ τί παριστάνουν τὰ ἀρχιτεκτονήματα στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλου καὶ στή σελ. 44 ἡ γνώμη τῆς ἰδίας γιὰ τὸ σὲ ποιоὺς ἀνήκουν τὰ 22 ἢ 24 ζεύγη ποδῶν ποὺ σώζονται στὸ κάτω τμῆμα τῆς μεσαίας ζώνης τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ τρούλου.

2) Νέες διατυπώσεις τμημάτων τοῦ Παλαιοῦ Ὁδηγοῦ, ὅπως π.χ. στή σελ. 26 (Π.Ο., σ. 22) γιὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ παρουσιάζει ὁ παλαιοχριστιανικὸς ναὸς στὸ εἰδωλολατρικὸ μνημεῖο, στή σελ. 31 (Π.Ο., σ. 25) γιὰ τὶς ζημιὲς ἀπὸ σεισμὸ τὸν 11ο αἰ. στή βάση τοῦ τρούλου καὶ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου καὶ στή σελ. 48 (Π.Ο., σ. 41) γιὰ τὴν τέχνη τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἀναλήψεως στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

3) Γλωσσικὲς διορθώσεις ὀνομάτων καὶ ρημάτων ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα στὴ δημοτικὴ, ὅπως π.χ. στή σελ. 37 (Π.Ο., σ. 31) τόξα ἀντὶ θόλους, γαλάζιο ἀντὶ κυανοῦ, στή σελ. 42 (Π.Ο., σ. 35) γκριζόασπρα ἀντὶ ἄσπρου-φαινοῦ, γκριζέες ἀντὶ φαιτέες κ.ἄ.

4) Καλύτερα σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου, ὅπως π.χ. τὸ Σχ. 5 στή σελ. 24 καλὺτερο ἀπὸ τὸ Σχ. 4α στή σελ. 19 τοῦ Π.Ο., τὸ Σχ. 7 στή σελ. 28 διάφορο ἀπὸ τὸ Σχ. 5α στή σελ. 22 τοῦ Π.Ο. καὶ ἐν γένει ἔντεκα Σχεδιαγράμματα στὸ Ν.Ο. ἀντὶ ὁκτὼ στὸν Π.Ο.

5) Πλουσιότερη Βιβλιογραφία. Ὁ Π.Ο. ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1974 ἔχει Βιβλιογραφία μέχρι τὸ ἔτος 1967 δημοσιευμένη κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν καὶ ὄχι κατὰ ἀλφαβητικὴν σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τῶν. Ὁ Ν.Ο. ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1985 ἔχει Βιβλιογραφία μέχρι τὸ ἔτος 1984 δημοσιευμένη κατὰ ἀλφαβητικὴν σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τῆς. Πολὺ λοιπὸν πλουσιότερη.

Μιά τελευταία παρατήρηση: Εἶναι φυσικὸ ἓνας Ὁδηγὸς Μνημείου γιὰ τὸν πολὺ κόσμον νὰ ἀποφεύγει νὰ ἐμπλακεῖ σὲ προβλήματα τοῦ Μνημείου ποὺ εἶναι ἀδιευκρίνιστα ἀκόμη, ὅπως π.χ. τὸ ζήτημα τοῦ Ἑγκαινίου, τοῦ σταυρόσχημου λάκκου δηλαδὴ μὲ ἱερὰ λείψανα, ποὺ βρέθηκε στὸ Ἱερό κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα καὶ δημιουργεῖ πρόβλημα ὑπάρξεως ἱερῶν λειψάνων σὲ ναὸ μὲ ὀνομασίες «Δύναμις Θεοῦ» ἢ «τῶν Ἀσωμάτων ἢ Ἀρχαγγέλων». (Βλ. σελ. 19 καὶ σελ. 29 τοῦ Ν.Ο.).

II

Ἑ Άννας Τσιτουρίδου, Ἑ Παναγία τῶν Χαλκῶν. Ἱδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Θεσσαλονίκη 1985. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-8. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-33. (Ὁδηγοὶ IMXA, ἀριθμ. 7. ἙΠόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς I.M.X.A. 161). Ἑ Η ἐκδόση εἶναι ἀφιερωμένη στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοση τοῦ ἰδιοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ 1975. (Ἑ Άννας Τσιτουρίδου, Ἑ Παναγία Χαλκῶν. Ἱδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 161. Θεσσαλο-

νίκη 1975. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 7. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στυλιανὸς Πελεκανίδης).

Ἰδοὺ τὰ περιεχόμενα τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ: Ἱστορία καὶ ὄνομα σελ. 7-9. Χρονολογία σελ. 9-10. Ἀρχιτεκτονικὴ σελ. 11-21. Γλυπτικὸς διάκοσμος σελ. 21-22. Ἐφυλαγμένες πλάκες μὲ κουφικὸ διάκοσμο σελ. 22-24. Ζωγραφικὴ σελ. 25-30. Γλυπτὰ κοσμήματα σελ. 31. Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωγραφικῆς σελ. 32-34. Οἱ συνθέσεις: Κυρίως ναὸς σελ. 34-42. Ἱερὸ Βῆμα σελ. 42-49. Νάρθηκας σελ. 49-55. Μεμονωμένες μορφές σελ. 55-56. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰῶνα σελ. 56-57. Βιβλιογραφία σελ. 59-60. Κατάλογος σχεδίων καὶ εἰκόνων σελ. 61-62.

Ἀφοῦ ἡ ἐκδόσις τοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ 1985 δὲν εἶναι ἀνατύπωσις ἐκείνου τοῦ παλαιότερου τοῦ 1975 ἀλλὰ ἀναθεωρημένη ἐπανεκδόσις του, περιέχει βεβαίως βελτιώσεις πού προέρχονται ἀπὸ νεώτερες μελέτες τοῦ μνημείου. Ὁ Παλαιὸς Ὁδηγὸς τοῦ 1975 περιέχει στὴ βιβλιογραφία του 17 ἐργασίες μέχρι τὸ 1974, ἐνῶ ὁ Νέος Ὁδηγὸς τοῦ 1985 περιέχει 20 ἐργασίες μέχρι τὸ 1983. Σ' αὐτὴ τὴν παρουσίασις στοὺς ἀναγνώστες τῶν «Μακεδονικῶν» τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων θὰ σημειώσουμε γι' αὐτοὺς τίς σπουδαιότερες βελτιώσεις στὸ Νέο Ὁδηγὸ κατὰ εἶδη. Ἐτσι ὁ Ν.Ο. παρουσιάζει:

1) Νέες ἀναπτύξεις θεμάτων σχετικῶν μὲ τὸν προορισμὸ καὶ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Μνημείου: α) Στὸ Ν.Ο., σελ. 26-27, ἀναφέρονται πρῶτα οἱ κυριότερες ἐξηγήσεις πού ἔχουν δοθεῖ στὸ φαινόμενο τῆς τοποθέτησής τῆς Ἀνάληψης στὸν τροῦλο τόσο τῆς Παναγίας Χαλκέων ὅσο καὶ ἄλλων μνημείων (δηλ. μίμηση τάχα τῆς ἱουστινιάνειας ψηφιδωτῆς διακόσμησης τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη—θεολογικὸ μήνυμα τῆς παράστασης—ἐπιβίωσις προεικονομαχικοῦ προγράμματος) καὶ κατόπιν ἀναπτύσσεται ἡ σημερινὴ ἄποψη, ὅτι παντοῦ πρόκειται σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις γιὰ ταφικὰ μνημεῖα, πράγμα πού στὴν Παναγία Χαλκέων ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεία (ἐκτὸς δηλαδὴ τοῦ τάφου, ὑπάρχει καὶ ἡ παράστασις τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸ Νάρθηκα καὶ ἡ ἐπιγραφὴ στὸ τόξο τῆς καμάρας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος), ἐνῶ ὁ Π.Ο. δίδει ὡς μόνη ἐξήγησις (σ. 24-25) τὴ μίμηση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἡ Ἀνάληψις βρισκόταν στὸν κεντρικὸ τροῦλο, γιὰτὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν βρισκόταν τοποθετημένη ἡ Ἀγία Τράπεζα. β) Στὸ Ν.Ο., σελ. 49, λέγεται γιὰ τὴ σύνθεσις τῆς Δευτέρας Παρουσίας: «Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰῶνα ἡ σύνθεσις τῆς Δευτέρας Παρουσίας ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ ἀπεικονίζεται στοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ κυρίως στὸ Νάρθηκα. Εἰδικότερα στὴν περίπτωσι τῆς Παναγίας Χαλκέων ἡ ἐντονὴ παρουσία τῆς—ἀφοῦ καταλαμβάνει ὅλους τοὺς τοίχους τοῦ Νάρθηκα—θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται, ὅπως εἴπαμε καὶ ἄλλοι (βλ. σ. 27), μὲ τὸν ταφικὸ χαρακτῆρα τοῦ Μνημείου, μὰ καὶ εἶναι ἡ σύνθεσις πού περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη περιέχει τὸ μήνυμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κυρίου καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων». Στὸν Π.Ο., σελ. 45, διαφορετικὰ λέγονται γιὰ τὸ ἴδιο θέμα: «Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰῶνα μόνιμος σχεδὸν χώρος γιὰ τὴν παράστασι τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἶναι ὁ Νάρθηκας, καὶ αὐτὸ γιὰτὶ ἡ σύνθεσις αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει ὡς ὑπόδειγμα τῆς ἀμοιβῆς γιὰ τὸν ἐνάρετο ἢ ἁμαρτωλὸ βίο καὶ ὡς προτροπὴ πρὸς μετάνοια γιὰ κείνους πού ἔμπαιναν στὸ ναό. Ἐτσι καὶ στὴν Παναγία Χαλκέων, σ' ὅλες τίς ἀνω ἐπιφάνειες τοῦ νάρθηκα καὶ ἰδιαίτερα πάνω ἀπὸ τὸν κοσμητὴ ἁλώνεται ἡ παράστασις τῆς Δευτέρας Παρουσίας».

2) Νέες διατυπώσεις τμημάτων τοῦ παλαιοῦ κειμένου: α) Ν.Ο., σελ. 13: «Ὅπως εἶναι κανόνας στίς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένες ἐκκλησίες τοῦ σύνθετου τετρακινίου τύπου, ἡ ἀνατολικὴ καμάρα δὲν φθάνει...». Π.Ο., σελ. 13: «Μία ἀπὸ τίς ἰδιομορφίες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἡ βόρεια καὶ νότια καμάρα

τοῦ σταυροῦ συνεχίζονται ὡς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ ἡ δυτικὴ ὡς τὸν ἀνατολικὸ τοίχο τοῦ Νάρθηκα, ἡ ἀνατολικὴ δὲν φθάνει...».

β) Ν.Ο., σελ. 26: «Ἡ τοποθέτηση τῆς Ἀνάληψης στὸν τροῦλλο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ὀρισμένες ἄλλες μεταεικονομαχικὲς ἐντοίχιες διακοσμήσεις (βλ. π.χ. στὴν Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης, σὲ ἀρκετὲς ἐκκλησίες τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Καπαδοκίας, στὸν Ἅγιο Μάρκο Βενετίας, στοὺς Ἅγιους Ἀποτόλους τοῦ Ρεέ κ.ἄ.). Π.Ο., σελ. 23: «Στὴν ἴδια θέση βρίσκεται ἡ Ἀνάληψη καὶ στὴν Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίες ὡς τὸ 12ο αἰῶνα».

γ) Ν.Ο., σελ. 33: «Ἡ διαφορά αὕτη—ποῦ σύμφωνα μὲ μιὰ παλαιότερη ἄποψη ὀφείλετο στὴ συνύπαρξη δύο τεχνοτροπικῶν ρευμάτων, τοῦ “παλατινοῦ” καὶ τοῦ “μοναστικοῦ”—μᾶλλον ὅα πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ προσωπικότητα τῶν ζωγράφων ποὺ δούλεψαν στὴν Παναγία Χαλκέων, καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ καθένας ἐκφράστηκε μὲ τὸ δικό του τρόπο». Π.Ο., σελ. 30: «...ἀναπτύσσονται τὰ δύο τεχνοτροπικὰ ρεύματα, ἡ “παλατινὴ παράδοση” καὶ ἡ “μοναστικὴ παράδοση”».

δ) Ν.Ο., σελ. 45: «Ἡ θέση τους (ἅγιοι Ἀνάργυροι) στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ὀφείλεται εἴτε στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λατρεία τους... εἴτε στὶς θεραπευτικὰς τοὺς ἰδιότητες ποὺ ἤθελε προφανῶς νὰ ἐπικαλεσθεῖ ὁ κτήτορας τῆς ἐκκλησίας καὶ γι' αὐτὸ τοὺς τοποθέτησε σὲ μιὰ τόσο σημαντικὴ θέση». Π.Ο., σελ. 41: «Ἡ θέση τους στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ναοῦ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λατρεία τους... παρ' ὅλο ποὺ συχνὰ παριστάνονται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν ναῶν».

ε) Ν.Ο., σελ. 46: «παριστάνονται ἄλλοι ἅγιοι ποὺ δὲν σώζονται τὰ ὀνόματά τους, ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τους ὁμῶς συμπεραίνουμε ὅτι πρόκειται πάλι γιὰ ἁγίους Ἀναργύρους». Π.Ο., σελ. 41: «παριστάνονται, πιθανότατα ἄλλοι ἅγιοι Ἀνάργυροι».

3) Μικροδιορθώσεις ἐσφαλμένων:

α) Ν.Ο., σελ. 7: «Τὸ 1932 μὲ τοὺς σεισμοὺς τῆς Χαλκιδικῆς...». Π.Ο., σελ. 7: «Τὸ 1933...».

β) Ν.Ο., σελ. 8: «Τὰ βιβλία τῶν Θυμμάτων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου». Π.Ο., σελ. 8: «Τὰ Acta τῶ Ἀγίου Δημητρίου».

γ) Ν.Ο., σελ. 9: «ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ ΙΒ' ΕΤ(ΟΥΣ), ΣΦΛΖ'». Π.Ο., σελ. 9: «...ΕΤ(ΟΥΣ) 6537» (δὲν μπαίνει σὲ ἐπιγραφὴ ἀραβικὸς ἀριθμὸς).

δ) Ν.Ο., σελ. 14: «Στὸ μέσον τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίγεται ἕνας τάφος». Π.Ο., σελ. 14: «Στὸ μέσον τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίγεται ὁ τάφος τοῦ κτήτορα». (Εἶναι πράγματι τοῦ κτήτορα;).

ε) Ν.Ο., σελ. 14: «στοὺς νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν (περισσότερα γιὰ τὸν τάφο αὐτὸν βλ. σ. 26)». Π.Ο., σελ. 14: «στοὺς νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως π.χ. σὲ ἐκκλησίες τῆς Ἀρτας».

στ) Ν.Ο., σελ. 21: «ἀνάγλυφο ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα δάφνης». Π.Ο., σελ. 19: «ἀνάγλυφο σχοινοειδὲς κόμμημα».

ζ) Ν.Ο., σελ. 25: «στὴν κεντρικὴ ἀψίδα—ἀπὸ τοὺς τοίχους ἡ τὴν καμάρα τοῦ Ἱ. Βήματος στὸν τροῦλλο». Π.Ο., σελ. 23: «στὴν κόγχη—ἀπὸ τὸ Ἱερό στὸν τροῦλλο».

η) Ν.Ο., σελ. 28: «γυναῖκες ἀπὸ τὴν Σταύρωση». Π.Ο., σελ. 24: «οἱ μυροφόρες ἀπὸ τὴν Σταύρωση».

θ) Ν.Ο., σελ. 29: «Μένει ἡ παράσταση τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου». Π.Ο., σελ. 26: «Μένει ἡ Ἀνάσταση».

ι) Ν.Ο., σελ. 30: «μεμονωμένοι ἅγιοι εἰκονίζονται». Π.Ο., σελ. 26: «Ἅγιοι ἐπίσης στρατιωτικοὶ κυρίως, εἰκονίζονται».

ια) Ν.Ο., σελ. 46: «στὸ νότιο τοῖχο ἡ Μετάδοση... στὸ βόρειο ἡ Μετάληψη». Π.Ο.,

σελ. 42: «στό νότιο τοῖχο τὸ “Λάβετε-Φάγετε” ...στο βόρειο τὸ “Πίετε ἐξ αὐτοῦ”».

ιβ) Ν.Ο., σελ. 49: «Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, πάνω ἀπὸ τὴ βασιλικοὶ Πύλη». Π.Ο., σελ. 45: «Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀνάμεσα στὰ δύο τόξω».

α) Μικροπροσθήκες καὶ παραλείψεις:

α) Ν.Ο., σελ. 9: «διαπρεποὺς νομικοῦ—Ὁ Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος». Π.Ο., σελ. 8: «νομικοῦ—Ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος».

β) Ν.Ο., σελ. 10: «τῆς Λογοβορδίας (Ν. Ἰταλία)». Π.Ο., σελ. 10: «τῆς Λογοβορδίας».

γ) Ν.Ο., σελ. 11: «σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους τετρακιδίονους ναοῦς». Π.Ο., σελ. 11: «σταυροειδεῖς τετρακιδίονους μὲ τροῦλλο ναοῦς».

δ) Ν.Ο., σελ. 13: «χρησίμευε πιθανῶς ὡς σκευοφυλάκιο». Π.Ο., σελ. 11: «χρησίμευε ὡς σκευοφυλάκιο».

ε) Ν.Ο., σελ. 29: (Μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς παραγράφου «κάτω ἀπὸ τὴ Σταύρωση» καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπομένης παραγράφου «στὰ τύμπανα τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας» παραλείπεται στὸ Ν.Ο. ὁλόκληρη ἐξοβελιστέα παράγραφος, ποὺ ἔχει ὡς ἐξῆς στὸν Π.Ο., σελ. 26: «Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, πάνω ἀπὸ τὸν κοσμήτη, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες σκηνές, πιθανῶς τὰ Πάθη τοῦ Κυρίου, γιατί μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο σώζεται κάτω ἀπὸ τὴ Μεταμόρφωση».

στ) Ν.Ο., σελ. 46: «τὴ γνωστὴ δηλαδὴ συζυγία Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, καθὼς καὶ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα... τρεῖς ὀρθιες μορφές ἁγίων». Π.Ο., σελ. 41/42: «ἴσως ἡ γνωστὴ συζυγία Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸς μὲ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα, μορφές ποὺ τίς συναντοῦμε πολὺ συχνὰ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν... τρεῖς ὀρθιες μορφές ἁγίων ἐρημιτῶν».

Ἐπὶ πλεόν ἡ εἰκονογράφηση στοὺς δύο Ὁδηγοὺς εἶναι διαφορετικὴ. Ὁ Π.Ο. περιέχει 8 Σχέδια ἐντὸς κειμένου (χωρὶς νὰ ὑπάρχει κατάλογος αὐτῶν εἰς τὸ τέλος), 32 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στίς σελ. 55-60) καὶ 8 ἐγχρωμες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στή σ. 56).

Ὁ Ν.Ο. περιέχει 8 Σχέδια ἐντὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στή σ. 61) καὶ 33 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στίς σελ. 61-62) καὶ καμιά ἐγχρωμη. Οἱ περισσότερες ἐγχρωμες εἰκόνες τοῦ Π.Ο. ἐπαναλαμβάνονται ἀσπρόμαυρες στὸ Ν.Ο., ὅχι ὁμως ὅλες. Καὶ ἐν γένει οἱ ἀσπρόμαυρες εἰκόνες τοῦ Ν.Ο. δὲν ἀνταποκρίνονται πάντα σὲ ἐκείνες τοῦ Π.Ο. Ἐχουν λοιπὸν οἱ δύο Ὁδηγοὶ διαφορὲς καὶ στὴν εἰκονογράφησίν τους.

Ἔτσι φάνηκε ὅτι ὁ Ν.Ο. εἶναι πολὺ καλύτερος ἀπὸ τὸν Π.Ο. καὶ δίνει μιὰ σαφὴ εἰκόνα τοῦ κομποῦ αὐτοῦ μνημείου στὴ μέση τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὅλοι τὸ βλέπουν, ἀλλὰ λίγοι ξέρουν τὴν ἱστορία του καὶ τὴν τέχνη του.

III

Χ. Μπακιρτζή, 'Η βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1986. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-7. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-44. (Ὁδηγοὶ I.M.X.A., ἀριθμ. 6. Ἐπόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθ. I.M.X.A. 134). Ὁ Ὁδηγὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοσὴ τοῦ ἴδιου Ὁδηγοῦ τοῦ ἔτους 1972. (Χ. Ν. Μπακιρτζή, 'Η βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1972. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-4. Πίνακες ἀσπρόμαυροι ἐκτὸς κειμένου 1-32. Ἐγχρωμες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου I-VIII. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στυλ-ια-

νὸς Πελεκανίδης. Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀριθ. ἐκδόσεως 134).

Τὴν παλιότερη αὐτὴ ἐκδόση τοῦ 1972 ἔχουμε παρουσιάσει στὰ «Μακεδονικά», τόμ. ΙΣΤ' (1976) 378-382, καὶ ἔχουμε κάμει σ' αὐτὴν τριῶν εἰδῶν παρατηρήσεις. Ι. Διορθώσεις ὁρισμένων σημείων τοῦ κειμένου. ΙΙ. Ἱστορικὲς παρατηρήσεις. ΙΙΙ. Συμπληρώσεις βιβλιογραφίας.

Ἄς δοῦμε τώρα τὴ νέα ἐκδόση τοῦ Ὁδηγοῦ, ποὺ εἶναι ὁμολογουμένως πολὺ καλύτερη τῆς παλαιᾶς, καὶ μερικὲς ἀπὸ τίς σημαντικότερες βελτιώσεις ποὺ ἔχει αὐτὴ ὑποστεί.

Πρῶτα τὰ περιεχόμενα τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ: Στὴν Εἰσαγωγὴ (σελ. 7-21) περιγράφονται ἡ τοπογραφία τοῦ ναοῦ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀγίου, ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τότε ποὺ ἰδρύθηκε μέχρι τὴν πρόσφατη ἀναστήλωσή της μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917. Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς (σελ. 22-34), τῆς μαρμάρινης διακόσμησής του (σελ. 35-46), τῶν ψηφιδωτῶν του (σελ. 47-63), τῶν τοιχογραφιῶν του (σελ. 64-69) καὶ ἔπεται ἡ περιγραφή τῆς Κρύπτης (σελ. 70-77) καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου (σελ. 78-84) μετὰ ἀνάληξή στο τέλος τῆ Βιβλιογραφία καὶ τίς Εἰκόνες.

Τώρα οἱ βελτιώσεις στὸ Ν.Ο., ποὺ οἱ σημαντικότερες εἶναι τῶν ἑξῆς εἰδῶν:

α) Παραλείπονται πληροφορίες τοῦ Π.Ο., ποὺ εἶναι: 1) ἐκ τὸς θέματος, ὅπως π.χ. ὅτι ἡ Ἑγνατία ὁδὸς δὲν περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (Π.Ο., σ. 12), 2) ἀμφισβητοῦμενες, ὅπως π.χ. ὅτι τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα «κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ μεγάλου διωγμοῦ τῶν Χριστιανῶν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ» (Π.Ο., σ. 12), (ἔγιναν τρεῖς διωγμοὶ ἐπὶ Διοκλητιανῶν), ὅτι (ὁ Λεόντιος) ἔκτισε μεγάλῃ βασιλική «στὴ θέσῃ μιᾶς ἄλλης μικρότερης καὶ ἀρχαιότερης ἐκκλησίας» (Π.Ο., σ. 14), ὅτι «Τὸ ἀσημένιο Κιβώριο καταστράφηκε γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 904, ὅταν οἱ Σαρακηνοὶ μῆκαν καὶ λεηλάτησαν τὴν πόλιν» (Π.Ο., σ. 16). 3) Ἐσφαλμένες, ὅπως π.χ. «Τὸ 629-634 κήκε ἀπὸ πυρκαϊὰ ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεοντίου. Μετὰ τὴν ἐπιστάσια τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου... κτίστηκε ἄλλη βασιλική» (Π.Ο., σ. 14). 4) Προβληματικές, ὅπως π.χ. ὅτι «Μιὰ σειρά θωμαίων... ἀναφέρονται... στοὺς ποταμοὺς τῶν ἱαματοφόρων μύρων, ποὺ ἀνέβλυζαν ἀπὸ τὴν θαυματουργὸν καὶ μυρορροήν σορὸν του καὶ χύνονταν στὶς δεξαμενὲς τῆς Κρύπτης» (Π.Ο., σ. 17).

Αὐτὲς καὶ μερικὲς ἄλλες ἀτυχεῖς πληροφορίες τοῦ Π.Ο. δὲν ὑπάρχουν στὸ Ν.Ο., ὅπως π.χ. ἡ χρονολογία 629-634 τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα (Π.Ο., σ. 14, 49, 68), τὸ Κιβώριο δὲν λέγεται πιά Τάφος (Π.Ο., σ. 16), δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸ δῆθεν Βαπτιστήριο τῆς βασιλικῆς (Π.Ο., σ. 30) οὔτε γιὰ τὸ πότε σταμάτησαν νὰ λειτουργοῦν οἱ Θέρμες (Π.Ο., σ. 31), ὁ τάφος τοῦ Σπαντοῦνη σκαλίστηκε στὴ Βενετία καὶ ὄχι στὴ Φλωρεντία (Π.Ο., σ. 43), δὲν λέγεται ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου καὶ τοῦ Ἀγγέλου ἀνήκει στὴ διακόσμηση τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεοντίου (Π.Ο., σ. 48), οἱ Ἀνακαινίσται τοῦ ναοῦ στὸ ψηφιδωτὸ τοὺς δὲν λέγονται πλέον Κτήτορες (Π.Ο., σ. 51) καὶ δὲν λέγεται ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ τοὺς ἀναφέρεται στὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα (Π.Ο., σ. 53), τὸ «στάδιο» (Π.Ο., σ. 66) λέγεται στὸ Ν.Ο. «θέατρο» καὶ ὁ «οἰκίσκος» (Π.Ο., σ. 68) «παρεκκλήσι» κ.ά.

β) Προστέθηκαν καὶ καινούργιες πληροφορίες, ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸν Π.Ο. Θὰ παραθέσουμε τίς σπουδαιότερες, ὅπως ἔχουν: Ἐτσι σ. 12: 1) «Εἶναι πιθανὸ ὁ «οἰκίσκος» αὐτὸς νὰ μὴν ἦταν παρὰ χρόνος τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτρῶνα διαμορφωμένος σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία». 2) «Μολονότι στὸν ἑλληνικὸν κατάλογο τῶν ἐπαρ-

χων του 'Ιλνυρικού αναφέρεται Λέόντιος στά ἔτη 412-413, ἡ ἱδρύση τῆς βασιλικῆς τοποθετεῖται σὺν μέσῳ τοῦ 5ου αἰῶνα». 3) «Γύρω στὸ ἔτος 620, λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸ σεισμό, ποὺ κατὰστρεψε πολλὰ κτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, κήκε ἀπὸ πυρκαϊὰ ἡ βασιλικὴ τοῦ 5ου αἰῶνα».

Ἔτσι σ. 14: 1) «Μὲ τὴν ἐπιστάσια τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης, τοῦ ἐπάρχου Λέοντος καὶ τῆ συμβολῇ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ξένων ἀμέσως ἡ καμένη βασιλικὴ ἀνακαίνιστηκε». 2) «Τὸ Κι β ὀ ρ ι ο ν. Μὲ τὸ κτίσιμο τῆς πρώτης βασιλικῆς ὁ τάφος τοῦ ἁγίου μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν μικρὸ "οἰκίσκο" μέσα στὴν ἐκκλησία. Ἄν περιεῖχε τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου, δὲν εἶναι γνωστὸ. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς ἦταν ἓνα κενοτάφιο... ποὺ περιεῖχε τὴ λάρνακα καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου».

Ἔτσι σ. 17: «Σημαντικὸ ρόλο στὴ διάδοσι τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια ἐπαῖξαν τὰ μολύβδινα φιαλίδια, τὰ "κουτρούβια", ὅπως τὰ ἔλεγαν, ποὺ ἔφεραν τὴν παράστασι τοῦ ἁγίου, περιεῖχαν μύρο ἀπὸ τὸ Κιβώριό του, δίνονταν στοὺς πολυπληθεῖς προσκυνητὲς ὡς φυλακτὰ καὶ μεταφέρονταν ἀπὸ αὐτοὺς σ' ὁλόκληρο τὸ χριστιανικὸ κόσμον (Σχ. 4)».

Ἔτσι σ. 20: «Τὸ 1980 μεταφέρθηκαν στὴ βασιλικὴ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Δημητρίου ποὺ φυλάσσονταν στὸ ἀββαεῖο τῆς κομόπολης S. Lorenzo in campo στὴν Ἰταλία».

Ἔτσι σ. 46: «Ὁ τάφος τοῦ Λουκά Σπαντοῦνη, ἐξοχῆς Βενετσιάνικης Ἀναγεννησιακῆς τέχνης, σκαλισμένους στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Pietro Lombardo σὲ πέτρα ἰταλική, μεταφέρθηκε σὲ κομμάτια καὶ στήθηκε στὴ ΒΑ γωνία τοῦ μεσαίου κλίτους, στὸ πρῶτο δυτικὸ μετακίονιο τῆς βόρειας κιονοστοιχίας. Εἶναι ὁ τάφος τοῦ Λουκά Σπαντοῦνη, πλοῦσιον προύχοντα τῆς Θεσσαλονίκης, ἐμπόρου, γόνου γνωστῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας, ποὺ τάφηκε μέσα στὴν ἐκκλησίαν τοῦ πολιοῦχου τοῦ 1481».

Ἔτσι σ. 54: «ὁ ἅγιος Δημήτριος μὲ τοὺς ἀνακαινιστέ...». Σ. 56: «Καὶ ὁ μὲν ἱεράρχης μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο, ποὺ διαδέχτηκε τὸν Ἰωάννη στὸ θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ δὲ πολιτικὸς ἄρχοντας μὲ τὸν ἐπαρχο Λέοντα». Σ. 65: «Ἡ ἱστορικὴ τοιχογραφία...». Σ. 67: «Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐρμηνεία, στὴν τοιχογραφία παριστάνεται ἡ ἀνακατάληψι τοῦ Σιρμιού τοῦ ἔτους 1019 καὶ ἡ θριαμβευτικὴ εἰσοδος τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Β' σὲ αὐτό». Σ. 73: «Τὸ παρεκκλήσι... Σύμφωνα μὲ μιὰ ἀποψὴ εἶναι ὁ μικρὸς "οἰκίσκος", ποὺ ἀναφέρουν οἱ πηγές, "ὅς τὸ ἱερὸν εἶχε τοῦ μάρτυρος ὄσωμα"». Σ. 81: «(Τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου). Χορηγοὶ τῆς τοιχογράφησης εἶναι ὁ πρωτοστράτωρ Μιχαὴλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης, κτήτωρ τῆς μονῆς Παμμακαρίστου στὴν Κωνσταντινούπολιν (1292) καὶ ἡ συμβία του Μαρία». Αὐτὰ ὅλα δὲν ὑπάρχουν στὸν Π.Ο. τοῦ ἴδιου συγγραφέα.

γ) Προστέθηκε νέα βιβλιογραφία. Καὶ μερικὰ παλαιότερα ἔργα ἀντικαταστάθηκαν μὲ νεώτερα τοῦ ἴδιου συγγραφέα. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅλα τὰ ἔργα συγγραφέων ποὺ ἔχουν προστεθεῖ στὴ νέα βιβλιογραφία, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχαν στὴν παλιά. Δὲν ξέρομε ὅμως γιατί, ἐνῶ ὁ σ. μιλάει στὴν Εἰσαγωγὴ (σ. 7) γιὰ τὶς Incantadas, δὲν ἀναφέρει στὴ Βιβλιογραφία τὸ μοναδικό, ὅσο ξέρομε, γι' αὐτὲς ἔργο τοῦ L. Guerini, *Las incantadas di Salonic*, «Archeol. classica» 13 (1901) 40 κ.έ., παρὰ τὴ σχετικὴ ὑπόδειξί μας («Μακεδονικά», 1976, σ. 381), καὶ γιατί, ἐνῶ στίς σελ. 67/8 ἐρμηνεύει τὴν τοιχογραφία «ὁ ἅγιος Ἰώσας μὲ ἓνα ἱεράρχη», δὲν ἀναφέρει στὴ Βιβλιογραφία τὴν ἐργασία τοῦ Α. Συγγόπουλου, «Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, σὸ περιοδικὸ «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 26 (1942) 194-210. Ἐπίσης, ἐνῶ στὴ σ. 81 δίνει ὅλα τὰ γνωσθέντα στοιχεῖα γιὰ τὸν Μιχαὴλ Δούκα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου, δὲν ἀναφέρει στὴ Βιβλιογραφία τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Ι. Θεοχαρίδη, Μιχαὴλ

Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης, Θεσσαλονίκη 1956, «'Επιστ. 'Επετ. τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ 'Αριστ. Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης», τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1956, σ. 183-206, ἀπὸ ὅπου ὁ σ. πῆρε τίς σχετικές πληροφορίες.

δ) Προστέθηκαν νέα Σχέδια καὶ Εἰκόνες. Τέσσερα σχέδια στὸν Π.Ο.—ἐπὶ σχέδια στὸ Ν.Ο. 'Οκτὼ ἔγχρωμες εἰκόνες καὶ τριάντα δύο ἀσπρόμαυροι πίνακες στὸν Π.Ο.—στὸ ὅλον σαράντα τέσσαρες εἰκόνες, ὅλες ἀσπρόμαυρες, στὸ Ν.Ο. 'Εἴς τὸ Ν.Ο. στερήθηκε τίς ἔγχρωμες εἰκόνες, ἐγίνε λοιπὸν λιγότερο πολυτελής, ἀλλὰ εἶναι πρὸς πλοῦσιος σὲ περιεχόμενο.

'Εἴς τι μπορούμε νὰ ἐπαναλάβουμε, περισσότερο δικαιολογημένα τώρα, τὰ ἐπιτυχημένα τελευταῖα λόγια τοῦ σ. (σ. 84): «Βγαίνοντας ὁ ἐπισκέπτης ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου ἀντιλαμβάνεται πῶς δὲν ἐπισκέφθηκε τὸ ἔργο ἐνὸς μόνου ἀνθρώπου, ἀλλὰ μᾶς πόλης ὁλόκληρης, τῆς Θεσσαλονίκης, οὔτε μᾶς σύντομης περιόδου, ἀλλὰ μᾶς ἐποχῆς μακρᾶς, τῆς Βυζαντινῆς».

IV

Νίκου Νικονάνου, Οἱ 'Άγιοι 'Απόστολοι Θεσσαλονίκης. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Θεσσαλονίκη 1986. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-4. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-32. Εἰκόνες ἔγχρωμες ἐκτὸς κειμένου I-VIII. ('Οδηγοὶ IMXA, ἀριθμ. 4. 'Επόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς I.M.X.A. 133). 'Ο 'Οδηγὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοσὴ τοῦ ἴδιου 'Οδηγοῦ τοῦ ἔτους 1972. (Νίκου Νικονάνου, Οἱ 'Άγιοι 'Απόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. 'Οδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. 'Επόπτης ἐκδόσεως Στυλιανὸς Πελεκανίδης. 'Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Αριθμὸς ἐκδόσεως 133).

Τὴν παλιότερη αὐτὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1972 ἔχουμε παρουσιάσει στὰ «Μακεδονικά», τόμ. ΙΣΤ' (1976) 377-378, μὲ μιά μόνον παρατήρησιν ὡς πρὸς τὸν καλῶτερόν τρόπο γιὰ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης τὴ θέσιν τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν στὸ σχέδιον κατ'ὅψεως τοῦ ναοῦ.

'Η διαίρεσις τῆς ὕλης στὸ Νέο 'Οδηγὸ εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως καὶ στὸν Παλαιὸ 'Οδηγὸ, ἥτοι 1) Εἰσαγωγικά (σελ. 7-12), γιὰ τὸ χρόνο ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ στὸ «χρυσὸ αἰῶνα» τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὴ θέσιν του στὴν πόλιν, γιὰ τὸ μοναστήρι, τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦσε τὸ Καθολικὸ ἀφιερωμένον στὴ Θεοτόκῳ, γιὰ τοὺς ἱδρυτὰς τοῦ μοναστηρίου καὶ τίς σχετικὰς μὲ αὐτοὺς ἐπιγραφὰς τοῦ ναοῦ καὶ γιὰ τὴν τύχην τοῦ μνημείου στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. 2) Ἀρχιτεκτονικὴ (σελ. 13-31), γιὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τοῦ ναοῦ, γιὰ τὴ διάρθρωσιν τοῦ 'Εσωτερικοῦ του καὶ γιὰ τὴ μορφήν τοῦ 'Εξωτερικοῦ του. 3) Τὰ ψηφιδωτὰ (σελ. 33-55), γιὰ τὴ θέσιν τους στὸ ναὸ, γιὰ τίς εἰκονιζόμενες μορφὰς καὶ παραστάσεις καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς τέχνης τους. 4) Τοιχογραφίαι (σελ. 57-71), γιὰ τὴν κατάστασίν τους σήμερον, γιὰ τίς δυνάμενες νὰ ἀναγνωριστοῦν μορφὰς καὶ παραστάσεις καὶ γιὰ τὸν συζητούμενον χρόνον τῆς κατασκευῆς τους.

'Ακολουθοῦν: Βιβλιογραφία (σελ. 73-75). Κατάλογος Σχεδίων καὶ Εἰκόνων (σελ. 77-78), τριάντα δύο ἀσπρόμαυρες εἰκόνες καὶ ὀκτὼ ἔγχρωμες ἐκτὸς κειμένου.

'Η ἐκδοσὴ ὁμῶς τοῦ Ν.Ο. τοῦ 1986 δὲν εἶναι βέβαια ἀπλὴ ἀνατύπωσις, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἀναθεώρησις τοῦ Π.Ο. τοῦ 1972 καὶ γι' αὐτὸ περιέχει πολλὰ καινούργια στοιχεῖα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ νέας μελέτες καὶ νέα βιβλιογραφία γιὰ τὸ ναὸ τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων καὶ τὰ συναφῆ μὲ αὐτὸν προβλήματα. 'Εἴς τὴ βιβλιογραφίαν τοῦ Π.Ο. τοῦ

1972 ἔφθανε μέχρι τὸ 1955 μὲ 8 ἐργασίες, ἐνῶ ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ν.Ο. τοῦ 1986 φθά-
νει μέχρι τὸ 1984 μὲ 22 ἐργασίες.

Ἄς δοῦμε τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα:

α) Π ρ ο σ θ ῆ κ ε ς. 1) Στὴ σ. 10 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ περιγραφή τοῦ Πυλῶνα τοῦ μοναστηρίου, περιγραφή πού δὲν ὑπάρχει στὴ σ. 14 τοῦ Π.Ο. 2) Στὴ σ. 11 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ γνώμη τοῦ Ἀ. Ευγγόπουλου γιὰ τοὺς λόγους καὶ τὸν τρόπο τῆς εἰκονο-
γράφησης τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν ἡγούμενο Παῦλο, τὸ μαθητὴ τοῦ Νίφωνα, πράγματα πού ἀπλῶς θίγονται στὴ σ. 14 τοῦ Π.Ο. 3) Στὴ σ. 12 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ χρονολογία (1520-1530) τῆς μετατροπῆς τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί καὶ ὁ λόγος πού ὀνομάστηκε Τζαμί τοῦ Κρύου Νεροῦ, πράγματα πού δὲν ὑπάρχουν στὴ σ. 15 τοῦ Π.Ο. 4) Στὴ σ. 13 τοῦ Ν.Ο., ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαφοροτικὴ περιγραφή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, ὅπως αὐτὴ ὑπάρχει στὴ σ. 16 τοῦ Π.Ο., παρατίθενται σὲ ὑποσημείωση οἱ διαφορετικὲς γνώ-
μες ἐρευνητῶν γιὰ τὴ σύγχρονο ἢ μὴ μὲ τὸ ναὸ κατασκευὴ τοῦ Περιστώου. 5) Στὶς σελ. 24-25 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρχουν νέες πληροφορίες, πού δὲν ὑπάρχουν στὴ σ. 25 τοῦ Π.Ο., γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποτε ψηλοῦ καμπαναριοῦ πλάι στὴν εἰσοδὸ τοῦ μνημείου. 6) Στὴ σ. 33 τοῦ Ν.Ο. προστίθεται τὸ ἱστορικὸ τῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ μελετητὴ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Α. Ευγγόπουλο, πού διαφέρει σὲ πολλὰ, ἀκόμα καὶ στὶς χρονολογίες, ἀπὸ τὴν περιγραφή στὴ σ. 31 τοῦ Π.Ο. 7) Στὴ σ. 35 τοῦ Ν.Ο. μῆκε τὸ Σχ. 4, πού δὲν ὑπάρχει στὴν ἀντίστοιχη θέση τῆς σ. 33 τοῦ Π.Ο., ἡ κάτωτη δηλαδὴ τοῦ ναοῦ μὲ ἀριθ-
μοὺς γιὰ τὶς θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν, πού ἀρθῆκε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Α. Ευγγόπουλου, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησης τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 7, ὅστερα ἀπὸ δική μας φιλικὴ ὑπόδειξη στὰ «Μακεδονικά» ΙΣΤ' (1976) 378. 8) Στὶς σελ. 51-52 τοῦ Ν.Ο. μῆκε ὁλόκληρη παράγραφος, πού δὲν ὑπάρχει στὴ σ. 47 τοῦ Π.Ο. καὶ πού περιέχει τὴν ἀξιολόγησι τοῦ Μ. Χατζηδάκη τοῦ μέτρου τῆς ἐπιτυχίας τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰῶνα συγκρίνοντας περίφημα μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τοὺς Ἅγιους Ἀποστόλους. 9) Τέλος, στὸ Ν.Ο. προστέθηκαν δυὸ μισὲς σελίδες (σελ. 69-71) μὲ νέο κείμενο, μὲ χαρακτηρισμὸ δηλ. τῶν τοιχογραφιῶν, μὲ τὸ ἱστορικὸ τῆς τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ κατὰ Α. Ευγγόπουλο καὶ μὲ τὶς νέες ἀπόψεις νεωτέρων ἐρευνητῶν γιὰ τὴ χρονολογία τῆς κατασκευῆς τῶν τοι-
χογραφιῶν (Σ. Κίσσας: μεταξύ 1328-1334, Χρ. Τσιούμη: μεταξύ 1310-1314).

β) Ν έ έ ς δ ι α τ υ π ώ σ ε ι ς τ μ η μά τ ω ν τ ο ῦ κ ε ι μ έ ν ο υ: 1) Στὴ σ. 16 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρχει διαφοροτικὴ διατύπωση τῆς περιγραφῆς τῆς διακόσμησης τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀπὸ ἐκείνη τῆς σ. 18 τοῦ Π.Ο., ἀπὸ ὅπου μάλιστα ἀφαιρέθηκε καὶ ὁλόκληρη φράσι σχετικὴ μὲ τὴν Ἁγία Αἰκατερίνη. 2) Στὶς σελ. 23-24 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρ-
χει σχεδὸν ἐντελὴς διαφοροτικὴ στὰ στοιχεῖα τῆς διατύπωσης τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἑσώ-
μυρθου καὶ τοῦ Περιστώου ἀπὸ ἐκείνη πού ὑπάρχει στὶς σελ. 23-24 τοῦ Π.Ο., ὅπου ἡ Δ πλευρὰ τοῦ Περιστώου ὀνομάζεται «Ἐξωνάρθηκος». 3) Στὴ σ. 31 τοῦ Ν.Ο. γίνεται ἀναδιάρθρωσι παραγράφων τῆς σ. 30 τοῦ Π.Ο. 4) Στὴ σ. 53 τοῦ Ν.Ο. προκειμένου γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ψηφιδωτῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων μὲ τὴν Κωνσταντινουπόλιν καὶ τὰ μνημεῖα τῆς τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἔχουμε νέα διατύπωση τοῦ ἀντίστοιχου κειμένου τῆς σ. 48 τοῦ Π.Ο. 5) Στὴ σ. 57 τοῦ Ν.Ο. μιὰ νέα λιτὴ διατύπωση, πού δὲν ἐπαναλαμβάνει ὅσα περὶ αὐτοῦ εἰπώθηκαν ἤδη προηγουμένων στὴ σ. 33, ἀντικατάστησε ὅλη τὴν πρώτη παράγραφο τῆς σ. 51 τοῦ Π.Ο. μὲ τὶς παλιότερες πληροφορίες γιὰ τὸ χρόνον καὶ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ.

γ) Χ ρ η σ ι μ ο π ο ῖ ῆ σ ι ς ὁ ρ θ ό τ ε ρ ω ν ὁ ρ ω ν: 1) Ὁ Π.Ο. στὴ σ. 20 καὶ ἄλ-
λαχοῦ μιλά γιὰ «κεραίες» τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στὴ σ. 20 καὶ ἄλλαχοῦ μιλά γιὰ «σκέλη» τοῦ σταυροῦ. 2) Ὁ Π.Ο. στὴ σ. 20 μιλά γιὰ «ἐξωνάρθηκος», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στὴ

σ. 20 μιλά γιὰ «ἐσωνάρθηκα» (καὶ «Περίστω» σὲ σχῆμα Π ποὺ περιβάλλει ἀπὸ τρεῖς πλ.ε.ρ.ς τὸ 'Ιερὸ Βῆμα, τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸν ἐσωνάρθηκα). 3) 'Ο Π.Ο. στὴ σ. 22 λέγει: «οἱ καμνωτὲς κεραῖες τοῦ σταυροῦ», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στὴ σ. 21 λέγει: «τὰ ἡμικυλινδρικά σκέλη τοῦ σταυροῦ». 4) 'Ο Π.Ο. στίς σελ. 33, 42 κ.ἄ. μιλά γιὰ «Καχρίε Τζαμί», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στίς σελ. 36, 46 κ.ἄ. μιλά ὀρθότερα γιὰ «Μονὴ τῆς Χώρας». 5) 'Ιδοὺ καὶ ἄλλα παραδείγματα: Π.Ο., σ. 56: Στὸν 'Εξωνάρθηκα—Ν.Ο., σ. 62: Στὴ δυτικὴ στοά. Π.Ο., σ. 58: Στὸ δυτικὸ σκέλος τῆς στοᾶς—Ν.Ο., σ. 65: Στὸν 'Εσωνάρθηκα. Π.Ο., σ. 60: Στίς δύο ἄλλες πλευρὲς τῆς στοᾶς—Ν.Ο., σ. 67: Στὴ νότια στοά καὶ στὸν ἐσωνάρθηκα. Π.Ο., σ. 62: Προπάτορες—Ν.Ο., σ. 69: Προφῆτες.

δ) Εἰκόνας. Στὸν Π.Ο. ἡ κάτοψη καὶ ἡ τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βρίσκονται στὸ τέλος ἐκτὸς κειμένου, ἐνῶ στὸ Ν.Ο. βρίσκονται ἐντὸς κειμένου στίς σελ. 17 καὶ 18, πράγμα ποὺ διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη. 'Επὶ πλεόν ἔχουν προστεθεῖ ἀκόμη δύο Σχέδια ἐντὸς κειμένου στὸ Ν.Ο., στὴ σ. 26 ἡ ἀναπαράσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὰ ΝΔ (ὅπου σημειώνεται καὶ ἡ θέση τοῦ ψηλοῦ κωδωνοστασίου ποὺ δὲν ὑπάρχει σήμερα) καὶ στὴ σ. 35 ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ μὲ τίς θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Α. Ξυγγόπουλου. 'Υπάρχουν μερικὲς διαφορὲς καὶ στίς Εἰκόνες τῶν δύο 'Οδηγῶν, Παλαιοῦ καὶ Νέου, ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι σημαντικές.

Αὐτὲς εἶναι οἱ σπουδαιότερες διαφορὲς τοῦ ἀναθεωρημένου Νέου 'Οδηγοῦ τοῦ 1986 ἀπὸ τὴν παλαιὰ του ἐκδοσὴ τοῦ 1972. 'Εν γένει ὅμως ὁ 'Οδηγὸς τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων Θεσσαλονίκης μὲ τίς σημαντικὰς ἱστορικὰς πληροφορίες του, τίς ὥραιες περιγραφὰς του καὶ τὸ εὐχάριστο ἀφηγηματικὸ ὄφος τοῦ συγγραφέα του εἶναι ἀντάξιον τοῦ λαμπροῦ μνημείου ποὺ περιγράφει.

V

'Εκδόθηκε ἀκόμη ἓνας 'Οδηγὸς μνημείου τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1982, ἀλλὰ παρ' ὅλο ὅτι ἡ ἐκδοσὴ του εἶναι παλιότερη ἀπ' αὐτὲς ποὺ παρουσιάσαμε παραπάνω, τὸν ἀφήσαμε τελευταῖο, γιατί ἡ ἐκδοσὴ του δὲν εἶναι ἀναθεώρηση παλιότερης, ἀλλὰ ἀπλὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδοσῆς του τὸ 1976. Πρόκειται γιὰ τὸν 'Οδηγὸ τῶν Τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης:

Γεωργίου Γούναρη, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης. 'Ιδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Θεσσαλονίκη 1982. 'Οδηγοὶ Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθμ. 8. 'Επὶ τῆς ἐκδόσεως Π. Α. Βοκοτόπουλος. (1η ἐκδοσὴ 1976. 'Ανατύπωση 1982. Γενικὸς ἀριθμὸς Ι.Μ.Χ.Α. 168).

'Αφοῦ κρίναμε χρήσιμο νὰ τὸν παρουσιάσουμε στοὺς ἀναγνώστες τῶν «Μακεδονικῶν», θὰ δώσουμε ἐδῶ τουλάχιστο τὰ περιεχόμενά του:

Εἰσαγωγή: Θέση, Ἱδρυση καὶ ὀνομασία τῆς Θεσσαλονίκης.

'Οχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης: Τὰ τείχη καὶ ἡ ἱστορία τους—Βυζαντινὴ ὀχύρωση—Τουρκικὴ περίοδος.

Διαμόρφωση καὶ περιγραφή τῶν τειχῶν: Πύλες καὶ Πύργοι τοῦ τείχους:

Πύλες: 'Ανατολικὲς πύλες—Δυτικὲς πύλες—Θαλάσσιες πύλες—Βόρειες πύλες—Πύλες τῆς 'Ακρόπολης. Οἱ πύργοι τοῦ Τείχους: 'Ο ΝΑ γωνιαῖος πύργος—Πύργος τῆς Σαμαρείας—Πύργος τοῦ 'Ορμίσδα—Πύργος τῆς 'Αλύσεως—Πύργος τῶν Βουργεσιῶν—Πύργος τοῦ Χαμόδρακος—Πύργος τοῦ Μανουῆλ Παλαιολόγου—Πύργος τοῦ 'Αγάματος—Τὸ 'Επταπύργιο Φρούριο (Γεντί-Κουλέ).

'Η τοιχοδομία τοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης.

Καταστροφή τῶν Τειχῶν.

Βιβλιογραφία.

Κατάλογος σχεδίων καὶ εἰκόνων.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, Μεταφρασμένα τουρκικά ἔγγραφα τοῦ μετοχίου «'Ορφάνη» τῆς μονῆς Διονυσίου Ἀγίου Ὁρους (1535-1733), Ἀρχεῖον Καβάλας, ἀρ. 1, Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Μουσείου-Μουσείου ἔργων Πολυγνώτου Βαγῆ, Καβάλα 1987, σελ. 110, πίν. XII.

Στὰ ἐγκαταλειμμένα στὸ Πράβι (Ἐλευθερούπολη) Ν. Καβάλας κατάλοιπα τοῦ μητροπολίτη Ἐλευθερουπόλεως Σωφρονίου Σταμούλη (1885-1960) ἀνακάλυψε ὁ σ. χφ.-τετράδιο μὲ 13 μεταφρασμένα στὴν ἑλληνικὴ τουρκικὰ ἔγγραφα, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1535 ἕως τὸ 1733 καὶ ἀφοροῦν τὶς ἰδιοκτησιακὲς σχέσεις τῆς μονῆς Διονυσίου Ἀγίου Ὁρους μὲ τὸ μετόχι «'Ορφάνη» Παγγαίου, «ἀνατολικῶς τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Στρυμῶνος περὶ τὰ ὀκτὼ χιλιόμετρα» (σ. 93). Δώδεκα ἀπὸ τὰ δεκατρία πρωτότυπα τουρκικὰ ἔγγραφα ἐνετόπισε ὁ σ. στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Διονυσίου. Τὰ ἔγγραφα εἶχαν μεταφραστῆ ἀπὸ τὸν Δημήτριον Σάββα Σερραῖον καὶ ἐγράψαν στὸ τετράδιο τὸν Ἀπρίλιο 1913 ἀπὸ τὸν Κωνσταντινοπολίτη Διονυσιάτη μοναχὸ Δομέτιον, ὅπως ἀπέδειξε ὁ σ. «Ὁ μοναχὸς αὐτός, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς, προχώρησε κατὰ τὰ τέλη τοῦ περασμένου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ παρόντος αἰῶνα σὲ μὴ κατὰταξη καὶ τακτοποίησις—πολλὰς φορὲς καὶ ἀποκατάστασις τῶν φθαρμένων ἀπὸ τὸ χρόνο—ἐγγράφων τῆς μονῆς. Τότε, ὅπως φαίνεται, πρόσθεσε σὲ πολλὰ ὀθωμανικὰ ἀλλὰ καὶ ἑλληνικὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς (στὸ verso), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση, καὶ κάποιες σημειώσεις» (σ. 27). Τὰ μεταφρασμένα στὴν ἑλληνικὴ ἔγγραφα χρησιμοποιοῦθηκαν στίς μετὰ τὸ 1913 προσφυγῆς τῆς μονῆς γιὰ τὴ διεκδίκησι τοῦ μετοχίου καὶ γιὰ τὴ διασφάλισι τῆς περιουσίας τῆς ἀπὸ τοῦς καταπατητῆς. Τὸ χφ.-τετράδιο δόθηκε στὸν Σωφρόνιο Ἐλευθερουπόλεως ἀπὸ τὸν Γαβριὴλ Διονυσιάτη στίς 19 Μαρτίου 1930. Τὸ Ὅρφανι ὑπαγόταν στὴ δικαιοδοσίαν τῆς μητρόπολης Ἐλευθερουπόλεως.

Αὐτὲς καὶ ἄλλες συναφεῖς πληροφορίες παρουσιασμένες μὲ λεπτομέρεια καὶ μεθοδικότητα περιλαμβάνονται στὰ πέντε κεφάλαια τῆς εἰσαγωγῆς: 1. Τὸ τετράδιο τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. 2. Ὁ φάκελος τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Διονυσίου. 3. Ὁ γραφεὺς τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. 4. Τὸ μετόχι τοῦ Ὁρσανίου καὶ οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴ διάσωσίν του. 5. Ὁ κάτοχος τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. Εἰδικὰ στὸ 4ο κεφάλαιο σκιαγραφεῖται ἡ ἱστορία τοῦ μετοχίου ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. ἕως τὴν ἐρήμωσίν του στὴ δεκαετία τοῦ 1930 καὶ οἱ προσπάθειες τῆς μονῆς Διονυσίου νὰ διασφαλίσῃ τὴν κυριότητα τῆς ἰδιοκτησίας.

Ἀκολουθεῖ ἡ δημοσίευσις τῶν δεκατριῶν ἐγγράφων μὲ ἐκτενὴ καὶ ἐπιμελημένον σχολιασμὸν σὲ θέματα τοπογραφικὰ περιοχῆς Παγγαίου, Χαλκιδικῆς καὶ Λήμνου, ὅπου ἡ μονὴ Διονυσίου εἶχε μετόχια, θέματα φορολογικὰ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἡμερολογιακὰ Ἐγίρας καὶ ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ. Παρατίθενται ἐπίσης σχόλια ποιογραφικὰ καὶ σχόλια σὲ ἀξιώματα τῆς τουρκικῆς ἱεραρχίας. Γίνονται ἐπίσης συσχετισμοὶ μὲ ἄλλες μεταφράσεις τῶν ἰδίων τουρκικῶν ἐγγράφων, τὶς ὁποῖες βρῆκε ὁ σ. στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Διονυσίου, ὅπως ἐπίσης συσχετισμοὶ μὲ πληροφορίες ἀπὸ ἄλ-